

KAZAN TATARLARININ EDEBİYATI

A. BATTAL-TAYMAS*

ÇEVİREN: SONEL BOSNALI**

I. Eski Dönem

Çok geniş bir coğrafya göz önünde bulundurulmaz ve çok eski zamanlara gidilmezse, Kazan ve Ural Türklerinin 18. yüzyıldan itibaren yazılı bir dile ve edebiyata sahip oldukları söylenebilir. Bu edebiyatın temelleri, söz konusu Türk gruplarının Türkistan ile kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmaya başladığı dönemlerde gelişmeye başlayan Çağatay kültür ve edebiyat geleneklerine dayanmaktadır. Kültürel etkileşim, Buhara'ya eğitim için giden gençler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Buhara Hanlığı topraklarında İslam medeniyeti ve Çağatay edebiyatı çok gerilemiş hatta yozlaşmıştı. Ancak Kazan ve Ural Türkleri için tek açık kapı burasıdır çünkü diğer Müslüman ülkelere giden yollar kapalıdır.

Yeni oluşmakta olan ticarete dayalı Burjuvazinin maddi desteğiyle Buhara'da eğitimlerini tamamladıktan sonra memleketlerine dönen bu *Mollaların* bazıları, imamlık yaptıkları camilerin hemen yakınında medreseler açarak eğitim faaliyetlerini başlatmışlardır. Skolastik felsefenin modası geçmiş metotlarıyla sadece İslami ilimlerin öğretildiği Buhara medreseleriyle aynı türde olmasına karşın, bu medreseler zamanla fikir merkezlerine dönüşmüştür. Bu medreselerde eğitim dili Türkçe değildir. Türk dili, sadece halkın farklı alanlarda günlük konuşmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yaşayan dile henüz ilgi duyan entelektüel yoktur. Bununla birlikte, etkisi Kazan Tatarlarının yaşadığı topraklara kadar girmeyi başaran Çağatayca'yı andıran melez bir dilde dini ve mistik eserler yazmaya yeltenen birkaç entelektüel bulunmaktadır. Yoğun Çağatayca etkisindeki bu edebiyat denemeleri, 18. Yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamış ve 19. Yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Bu dönem boyunca ve hatta bir sonraki dönemde bile medreselerde yetişen yazarların büyük çoğunluğu, Kazan ve Ural Türklerinde ortak olan *Türki til* adındaki yazı dilini kullanmıştır. Ayrıca, faaliyetlerini bu geniş coğrafyanın her köşesine yayan medreselerde şekillenmiş olan doğu kültürü, bütün bu coğrafi ve etnik bölgede ortak kültür

*Fransızca yazının künyesi: A. Battal -Taymas, "La Literature des Tatars de Kazan," in. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, vol. 2, (Wiesbaden: Franz Steiner, 1964), 762-778.

** Prof, Dr., Namık Kemal Üniversitesi, sbosnali@nku.edu.tr

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 27.09.2021, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 13.10.2021)

Doi:10.47089/iuad.1001572

haline gelmiştir. Bununla birlikte, dönemin yazarlarının ortak dili olan *Türki til*, kaide ve kuralları tam olarak belirlenmiş, ölçülenmiş ve gelişmiş bir dil olmaktan çok uzaktır; her yazarın, her şairin kendine özgü ayrı bir dili bulunmaktadır. Sözüm ona ortak *Türki til*; kelime, üslup ve kullanım bakımından bir yazardan diğerine çok farklı değişiklikler sunmaktadır. Bazılarında yeterince arı ve canlı olan dil, diğerlerinde yabancı dillerden alınmış çok yüksek miktarda ödünçlemelerle yüklüdür.

Bu dönemde *Türki til*'de düz yazı ve şiir türünde eserler üreten yazarların birkaçına aşağıda değinilecektir.

Hacı İsmail Ağa, 18. Yüzyılın ikinci yarısında bir seyahati anlatan *İsmail Seyahati* başlıklı eserin yazarıdır. Yazarın İstanbul'daki seyahati sırasında yazdığı ve uzun süre el yazması olarak kalan eser, ancak 1903 yılında Tarihçi *Rızaeddin Fahreddin* tarafından yayınlanmıştır. Yazarın ölüm tarihi bilinmemektedir.

Risale-i Azize, Türkistan din adamlarından *Allahyar*'ın *Sebat ul Acizin* adındaki eserinin *Tacüddin Yalçıguloğlu* (ölüm 1837) tarafından yazılmış tefsiridir.

Hacı Abu'l-Manih al-Bistevi al-Sa'idi (ölüm 1362), *Tercime-i Hacı Abu'l-Manih* adlı şiir kitabının yazarıdır.

Şemseddin Sufi (ölüm 1889), mistik manzum eserler ve kaside yazarıdır.

Bu birkaç yazara ek olarak, 19. Yüzyılın başlarında Kazan Devlet Üniversitesinde Türkçe Profesörü olan Kazanlı tarihçi ve yazar *İbrahim Halfin*'in (1778-1828) adını zikretmek gerekir. Onun eserleri de *Türki til*'de yazılmıştır.

Bu dönemin sonlarına doğru, Osmanlı edebi Türkçesinin etkisiyle *Türki til* daha karmaşık bir hale bürünmüştür. Daha 18. Yüzyıllarda, öğretmen ve yazar olan *Said*'in ve daha sonraları *Said*'in torunu olan *İbrahim Halfin*'in yazılarında Osmanlıca etkisi az da olsa kendini hissettirmeye başlamıştır. 19. Yüzyılda Kazan ve Ural Türkleri ile İstanbul arasındaki ilişkiler o kadar sıkılaşmıştır ki Osmanlı Başkentinden getirilen eski -ve hatta modern- eserler, özellikle genç yazarlar olmak üzere çok sayıda yazarın diline tesir etmiştir. Sonuç olarak bu dönemde kullanılan yazı dili, tam olarak ne Tatarca, ne Çagatayca ne de Osmanlıcadır; tamamen karışık olan bu dili herhangi bir adla nitelemek imkansızdır.

Bu melez dilin en tipik örneği, *Hisamüddin Monla* başlıklı eserin yazarı *Musa Aqyigit*'te (1865-1923) görülür. Bu eser, kelimenin modern anlamıyla bir roman olmasa da, Kazan Tatar edebiyatının "ilk romanı", daha doğrusu bu türün öncüsü olarak kabul edilir. Bu eserin yazarının Osmanlı edebiyatı ile doğrudan teması olmamıştır; eğitimini İstanbul'da değil Rusya'da Penza şehrindeki bir lisede yapmıştır. Milliyetçilik duygularının ilk uyandığı yer

burasıdır. 1883 yılından itibaren Kırım'da yayımlanmaya başlayan Tercüman gazetesinin müdavim okuyucularından biri olmuş ve muhtemelen, İstanbul'dan İstanbul'dan gelen bazı Türkçe yayınları da takip etmiş olduğu için Osmanlı Türkçesinin tesiri altında kalmıştır. *Qayyum Nasiri* öncülüğünde Kazan'da oluşmaya başlayan yeni Tatar yazı diline karşı pek hevesli olduğu söylenemez. Genç yazar, romanında muhafazakarlar ve yenilikçiler arasında başlayan çatışmayı konu edinir. Yenilikçiler tarafında saf tutan yazar, kendini modern yaşam, modern toplum ve kadının toplumsal hayata katılımının savunucusu olarak tarif eder. Belirli ahlaki ve toplumsal değerleri savunmak amacıyla yazılan bu roman, 1886'da Kazan'da yayınlanmıştır. *Hisamüddin Monla*, 1885 veya 1886 yıllarında Penza Lisesini bitirdikten sonra 1887'de eğitimine devam etmek için gittiği İstanbul'dan ülkesine bir daha hiç dönmeyen *M. Aqvigit*'in tek edebi eseridir. Çok yüksek edebi değere sahip olmasa da, Tatar edebiyatında türünün ilk örneği olması ve yüzeysel bir şekilde de olsa ülkenin toplumsal sorunlarını ele alması bakımından bu romanı önem arz etmektedir. Daha sonra tarihçi olarak bahsedeceğimiz *Şihabüddin Mercani*'nin dili de, *Türki til* ve Osmanlıca karışımıdır.

Tatar edebiyatının bu ilk dönemimde yayımlanan eserlerde, Kazan Tatar lehçesinin payı giderek artmıştır. *Türki til*'in gerilemesi ve modern bir yazı dili arayışı için gündün güne artan çabaların başlaması daha bu döneme rastlar.

II. Çağdaş Edebiyat

1. Birinci Dönem: 1860-1905

Yeni ekonomik, sosyal ve politik koşullar, Tatar Müslüman halkını Buhara kültürü hakimiyetinden kopararak yüzünü Doğu'dan Batı'ya çevirmeye, yani Ruslar aracılığıyla medeniyette Batılılaşmaya, yazı dili ve edebiyatta demokratikleşmeye zorlamıştır.

19. yüzyılın başlarında Kazan'da bir Devlet Üniversitesi açılmıştır. Ayrıca, şehrin ilk lisesinin yakınlarında Arap harflerinde bir matbaa kurulmuştur. Kısa süre sonra, bu üniversitede Doğu Dilleri Fakültesi faaliyete geçmiştir. Müslüman medreselerin sayısı da artmıştır. Modern düşünce akımları artık Üniversite ve bağlı bilim merkezlerinin dışına taşmaya başlamış, Bulak Kanalı'nın aşağısındaki müslüman mahallelerine ulaşmış ve rutubetli medreslerin içine kadar girmiştir. Bu durum, bazı medrese hocaları ve öğrencilerinin üniversite çevreleriyle temasına olanak sağlamıştır. Kısacası, 19. Yüzyılın ilk yarısında Kazan şehri Avrupa Rusyasının doğusunda önemli bir kültür ve düşünce merkezine dönüşmüştür. Milli uyanış ve modern bir dil ve edebiyat arayışlarının Doğu Türklerinin yaşadığı topraklardaki başka bir şehirde değil de bu şehirde başlaması doğal olarak gayet normaldir. Sadece sıradan halk için değil aynı zamanda çok sayıda entelektüel için de okuma ve yazması zor olan *Türki til*'e ilk karşı çıkan *Qayyum Nasiri* (1825-1902) olmuştur. Dil bilgisi ve kelime bakımından kuralsız ve düzensiz olan bu yapay dil yerine, hiç olmazsa belli bir ülkenin ihtiyaçlarına cevap verebilecek, halkın konuştuğu dile yakın bir dilin

kullanımını ilk o denemiştir. Kazan bölgesinden medrese eğitilmiş bu yazar, Tatar yazı ve edebi dili sorununu büyük bir titizlikle ele almıştır. Bu yeni dili oluşturmak için, *Nasiri* her şeyden önce kendi sosyal çevresine en yakın olan halkın, yani Kazan Tatarlarının, konuşma dilinin iyi incelenip kural ve kaidelerinin ölçünleştirilmesi gerektiğine inanmıştır. Rusçanın, Arapçanın gramer kitaplarının, birçok dilin sözlüğünün olduğunu; bu eserlerin gökten inme olmayıp insanlar tarafından yazıldığını öne sürerek, aynı şeyin Tatar dili için de yapılabileceğini düşünen yazar, büyük bir heyecan ve tutkuyla ülkesinin halk edebiyatını incelemeye koyulmuştur. Uzun yıllar boyunca, konuşma dilinin özelliklerini ve farklılıklarını inceleyip belirledikten sonra, sözlük ve gramerini yazmıştır. Bu, *Nasiri*'nin çalışmasının kuramsal ve dil bilimsel yanını oluşturur. Bununla yetinmeyen *Nasiri*, ölçünleştirdiği yeni dilde yazılmış çok sayıda eser yayımlayarak programının uygulanması yönünde de büyük bir çaba içine girmiştir. *Nasiri*, arılaştırılmış modern bir dilin yaratılmasını kendine görev edinmiştir. Artık bu dile bir ad gerekmektedir: uzunca bir süre düşündükten sonra, bu dili *Tatar Tili* olarak adlandırmıştır.

Nasiri'nin düşüncesine göre, mensubu olduğu halk, sadece Müslüman bir topluluk değil, aynı zamanda kelimenin modern anlamıyla bir ulustur. Bu ulus, kendi özellikleri, kendine has ifade zarafeti ve kendine özgü işleyiş kuralları olan bir dile sahiptir. Tatar halkının sözlü halk edebiyatı vardır: masal ve destanları, gelenek ve göreneklere, kısacası folkloru. Diğer taraftan, bu halkın; modern düşünce akımlarından, modern yaşamın farklı yanlarıyla ilgili doğru bilgilerden, yani dünyada olup bitenlerden haberdar olması önem arz etmektedir. Son olarak, halkın devletin resmi dilini bilmesi ve bir arada yaşadığı Rusları da tanıması gerekmektedir. Ülkenin güncel sorunları ve devletin kanunlarından haberi olmaması gerekmektedir. Kısacası, dış dünyayla iletişime geçebilmek için kendi dilinde yazılmış yayımlar aracılığıyla eğitilmesi gerekmektedir. Çalışmalarını bu programa göre yürüten *Nasiri*, Kazan Tükçesinin gramerini yazmış, yazım ve üslup kurallarını ölçünleştirmiş ve sözlüğünü oluşturmuştur. Dil üzerine yaptığı bu çalışmalar sırasında, Tatar dilinin farklı alanlarda kullanımını sağlayacak modern bir terminoloji geliştirmeyi de ihmal etmemiştir. Büyük bir titizlikle farklı türde folklor metinleri derleyip Rusçaya çevirerek, Rus uzmanların bunlara erişimini sağlamıştır. Ayrıca, Türklere yönelik olarak Rusçanın Dil bilgisi ve Rus tarihi üzerine küçük bir eser yazıp yayımlamıştır. Diğer taraftan, matematik, anatomi, fizyoloji, coğrafya, pedagoji, temizlik, botanik ve hatta mutfak sanatı gibi çok farklı bilimsel alanlarda kitaplar yayımlamıştır.

En önemli yayımlarından biri, 1871 ile 1897 yılları arasında *Qazan Qalendarı* başlığıyla her yıl yayımlanan (1887 ve 1895 yıllarında iki defa kesintiye uğramıştır) Almanaklardır. Yıllık sıradan olaylarla ilgili verilerin yanında; sosyoloji, tarih ve edebiyat alanlarında çeşitli makaleleri de kapsayan bu Almanaklar, bu özelliğiyle salname ve dergi niteliği taşımaktadır.

Nasiri'nin yayınladığı kırkı aşkın eserin toplam sayfa sayısı (Almanaklar dahil) dört binin üzerindedir. Bu eserlerden ilki, 1860 yılında yayımlanan Tatarcanın söz dizimidir. 1902'de meydana gelen ölümüne kadar hiç ara vermeden ve müthiş bir dinamizmle eserlerini kendi basmıştır. Kırk yıl süren bir yazarlık ve editörlük kariyeri olmuştur.

Kazan'ın batısında bulunan Sviajsk şehri yakınlarındaki Yuqarı Şırdan köyünün imamının oğlu olan *Nasiri*, 15 Mart 1825'de doğmuştur. On altı yaşında, bir medresede eğitim almak için Kazan'a gelmiş ve buradaki eğitimi 1855 yılına kadar sürmüştür. Daha medrese eğitimi sırasında gizlice Rusça öğrenmeye başlamıştır. Eğitimi bitirince, Rus misyonerlerin denetimindeki bir okulda Tatarca öğretmeni olarak göreve atanmıştır. Resmi görevini yürütürken, Rusçasını da geliştirmiş; çeşitli bilim dallarında özel kurslar almış; Rus entelektüel ve yazarlarla ilişkiye girme fırsatı bulmuştur. Yeni kurulan modern ilkokullarda Rusça öğretecek öğretmenleri yetiştirmek amacıyla kurulan Rus-Tatar Öğretmen okuluna bağlı Uygulama Yüksekokulu'na Profesör olarak atanmıştır. Kariyerinin bu döneminde, Üniversite'de özel öğrenci statüsünde derslere katılmıştır. İlerleyen dönemlerde, ürettiği bilimsel eserler uzmanların ilgisini çekince, Kazan Üniversitesi nezdindeki Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Topluluğuna devamlı üye seçilmiştir.

Kısmen Osmanlıcadan etkilenmiş olan melez bir dilde yapılan yayınların yanında, artık *Nasiri*'nin oluşturduğu ve önerdiği dilin taraftarlarınca yazılan yayınlar da sahneye çıkmaktadır.

Muhammad Zahir Bigi'nin (1870-1902) ilk edebi denemesi olan ve muhtemelen 1890'da yayımlanan *Günah-i Keba'ir* başlıklı bir öyküsü hem dil hem de içerik bakımından *Hisamüddin Monla*'dan çok daha farklıdır. Tatar edebiyatının ikinci romanı olarak görülen bu eserde, yeni oluşmakta olan Tatar burjuvazisinin gençlerinin fuhuş, alkol gibi kötü alışkanlıklar edinerek sürüklendikleri en ahlaksız eylemler ve hatta cinayet gibi Batılı yaşam biçiminin zararlı ve olumsuz yanlarının Ruslar aracılığıyla Tatar toplumuna girmesinin yıkıcı sonuçları betimlenmektedir. Böylece, bu yaşam tarzının kentlerdeki Müslüman halkın toplumsal yapısı üzerindeki yıkıcı etkisinin boyutuna dikkat çekilmektedir. Aynı yazarın *Uluf et la belle Hadiçe* (Uluf ve Güzel Hadiçe) adlı öyküsü, benzer özellikler taşımaktadır. M. Z. Bigi'nin yukarıda zikredilen öyküleri, Rus yazarların çevrilmiş polisiye romanlarının etkisiyle yazılmış olmalıdır. Tatar yazarlar arasında M. Z. Bigi gibi bu tür romanlar yazan başka yazar olmamıştır.

Zahir Bigi, 1870'de Rusya'nın güneyinde bulunan Rostov şehrinde dünyaya gelmiştir. Eğitimi Kazan'ın Kölboyu medresesinde yapmıştır. Eğitimi tamamladıktan sonra, babası Yarullah'tan devraldığı imamlık mesleğini yapmak için memleketine dönmüştür. 1902'de bir cinayetin kurbanı olarak vefat etmiştir.

Abdurrahman İlyasi'nin (1856-1895) 1887'de, yani *Hisamüddin Monla*'dan bir yıl sonra, yayımlanan *Biçare Qız*'ı, Tatar edebiyatının ilk tiyatro piyesi olarak

bilinir. Bu eserin dili de Osmanlıcadan çok az etkilenmiştir. Özellikle, doğal olarak kendi dillerini konuşmaları gereken kahramanların diyalog ve monologlarında Kazan lehçesi baskındır. *Hisamüddin Monla*'da olduğu gibi, bu kısa dramatik piyeste de yazar muhafakazarlık ve çağdaşlık arasındaki çatışmayı ele alır; kahramanlar bu iki akımın destekçilerini temsil ederler. Burada da kadının sosyal hayata katılması yönünde fikir savunulur. *İlyasi*'nin dramatik eserinin kadın kahramanı *Mahitab*, *Aqyigit*'in öyküsündeki Hanife ile özdeşleşir; her ikisi de kadın hakları ve özgürlüğünün tanınmasını talep etmektedir.

Fatih Halidi'nin (1850-1923), bir bakıma *Biçare Qız*'ın repliği olan *Redd-i Biçare Qız* (1890) adlı piyesi, *İlyasi*'ninkinden pek farklı değildir; tek farkı daha "Tatarca" olan dilidir.

İlyasi, *Yeş Qız ve Xatunlarga Hediye* (1887) adlı bir başka eser daha yayınlamıştır. Onun halefi olan *Halidi* de yabancı dilden çok sayıda kitap çevirip yayınlamıştır.

Geniş halk kitlerinin anlayabileceği bir dilde yayınlar yaptıkları için belli bir tanınırlık kazanan iki yazara daha yer vermek gerekir: Biri, Almanakların editörü ve yabancı dillerden (Rusça ve Arapça) kitaplar çeviren Molla Sihab Rahmetullin, diğeri daha sonra kendinden bahsedeceğimiz Hüseyin Feyizhan'ın kardeşi Abdul Allam Feyizhan. Feyizhan'ın iki eserinden bahsetmek gerekir: *Tatar Tiline Qısqaça Sarf* ("Tatar Dilinin Kısa Grameri") (1887) ve Rusya Türklerini sosyal ve ekonomik açıdan değerlendiren *Muharrir el-Efkar* (1893).

Ayrıca Şihabüddin Mercani'yi de (1815-1889) zikretmek lazım. Gerçek anlamda bir edebiyatçı olarak değerlendirilemese de, dönemin yazarlarının ideolojik formasyonunda önemli bir etkisi olmuştur. İlahiyatçıydı ama sadece ilahiyat alanında Arapça kaleme aldığı eserleri bile ülkenin fikri gelişimine belli ölçüde katkı sağlamıştır. Daha çok da tarih çalışmalarının modern Tatar kültürü üzerine etkileri olmuştur. Bunlardan en önemlisi, Tatarların tarihini ele alan ve Tatarların kökenini Bulgarlara kadar götüren *Mustefad al-Ahbar fi Ahval-i Qazan ve Bulgar* başlıklı eserdir: birinci cildi 1887'de yayınlanan bu eserin ikinci cildi yazarın vefatından sonra yayınlanmıştır.

Kazan yakınlarındaki Yapançı köyünde dünyaya gelen Mercani'nin ataları, aynı bölgede bulunan Mercan köyündendir. İlk öğrenimini babası Bahaüddin'nin medresesinde yapmıştır. 1831'de Buhara'ya, 1836'da ise iki yıl kalacağı Samarkand'a gitmiştir. Bu şehirde, *Qadi Abu Said*'in derslerine katılmış ve tarih araştırmalarına yönelen derin ilim sahibi bu bilginin kütüphanesini kullanarak kişisel okumalar yapmıştır. 1849'da memlektine döndüğünde, Kazan Büyük Camii'ye imam olarak atanmış ve aynı zamanda bu caminin medresesinde ders vermeye başlamıştır. Daha sonra ayrıca Kazan Üniversitesi nezdindeki Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Topluluğunun çalışmalarına iştirak etmiştir. 1880'de İstanbul üzerinden Mekke'ye Hacc'a

giderken Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde dönemin Milli Eğitim Bakanı Münif Paşa ve ünlü tarihçi Cevdet Paşa gibi devlet adamları ve yazarlarla görüşme fırsatı bulmuştur. Seyahat notları daha sonra Rızaeddin Fahreddinoğlu tarafından *Rihlat al-Mercani* başlığıyla yayınlanmıştır.

Hüseyin Feyizhan (1821-1866), Mercani medresesinde eğitim almış ancak Rusça öğrenerek ve milli tarih incelemelerine yönelerek ufkunu genişleten Tatar düşünürlerinden biridir. Petersburg Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde okutmanlık yapmıştır. Kazan Türkçesinin Gramerini üniversitedeki bu görevi esnasında yazmıştır; bu kitabı derslerinde el kitabı olarak kullanmıştır. İtil-Kama Bulgarlarından kalma eski mezar taşı yazıtlarındaki dilden yola çıkarak, Çuvaş-Bulgar topluluğu hipotezini ilk ortaya atan Feyizhan olmuştur. Bu bağlamda, mezar taşı yazıtlarından oluşan metinler üzerine yapılacak dilbilim araştırmalarının önemine dikkat çekmiştir. Feyizhan'ın öncülük ettiği bu inceleme alanı, ilerleyen dönemlerde Tarihçi ve Etnograflar tarafından hayli geliştirilmiştir.

Ahmed Zeki Velidi'nin dayısı ve onun tarihçilik eğitiminde önemli bir rol oynayan Habib Neccar Öteki de, Mercani medresesinde yetişmiş bir fikir adamıdır. Kendisi Ufa bölgesindeki bir kasabada medrese kurarak orada eğitim vermiştir; *Miftah at-Tavarih* başlıklı bir tarih kitabının yazarıdır.

Yukarıda adı ve temel eserleri zikredilen yazarlar arasında ilk romancı olan Musa Aqyigit, 1887 yılında Türkiye'ye gidip yerleşerek Kazan edebiyat sahnesinden silinmiştir. Diğer öykü yazarı, Muhammed Zahir Bigi, memleketine dönüp genç yaşta ortalıktan kaybolmuştur. Mercani 20. Yüzyıla girmeden on bir yıl önce vefat etmiştir. Yüzyılın başında yaşı oldukça ilerleyen Nasırı, inzivaya çekilmiş, H. Feyizhan ise, hocası Mercani'den yirmi üç yıl önce hayatını kaybetmiştir. Tatar edebiyatının bu eski döneminden, sadece, Mercani'den kırk bir, Nasırı'den ise otuz bir yaş daha genç olan Rızaeddin Fahreddinoglu (1856-1936), Bolşevik Devriminden önceki dönemde oldukça verimli bir entelektüel hayat sürdükten ve bir sonraki dönemde çok ağır acılar yaşadıkten sonra, yaklaşık olarak 20. Yüzyılın ortalarına kadar yaşamıştır.

R. Fahreddinoglu iki öykü yazmıştır: ilk öyküsü olan *Selime* veya *İffet* 1889'da, ikinci öyküsü *Esma* ise daha sonra yayınlanmıştır. Bu eserlerin yazarı büyük ve ünlü bir ilahiyatçıdır. Kötü niyetli yorumlardan kaçınmak için bu kitapların kapaklarına adını yazmaktan imtina etmiştir. Ancak toplum bu kitapların yazarının kim olduğunu kısa sürede tahmin edebilmiştir. Zira kitapların dili ve üslubu yazarını açıkça ele vermektedir. Fahreddinoglu, bu öykülerde toplumsal sorunlara kafa yoran bir ahlak öğreticisi kimliğiyle öne çıkmaktadır. Ahlaki ilkeler konusunda çok kaygılı olan yazar, aynı zamanda okullara ve gençliğe yönelik çok sayıda eğitici ve didaktik kısa eser yazıp yayınlamıştır. Tarih kitaplarını yazmaya aynı dönemde başlamıştır: *Meşhur Xatunlar* adlı biyografik incelemesi bunlardan biridir. Gerçekten, biyografi türünde Mercani'nin başarılı bir halefi olmuştur. *Asar* başlıklı büyük biyografik incelemesinin ilk cildi 1990'da yayınlanmıştır. Tatar edebiyatının ilk döneminde, yani 1905'e kadar, bu eserin on

bir cildi yayınlanmıştır. Yazar, sınırlı sayıda dağıtımı olan bu eserinde, Rus işgalinden sonra Kazan ve Ural'da yaşayan Türk düşünür ve ilahiyatçıların hayatları ve eserlerinin yanında bu bölgelerdeki Türklerin düşünsel ve kültürel yaşamına ilişkin materyaller hakkında da bilgiler vermektedir.

Tatar edebiyatının ikinci dönemini işlerken Fahreddinoglu'ndan tekrar bahsedilecektir.

Bu dönem içinde bahsedilmesi gereken diğer iki yazar Sadreddin Maqsudi ve Muhammed Ayaz İshaqi'dir. Her iki yazar da eğitimlerine Kazan'da meşhur bir hoca olan Abd ul-Allam Salihoğlu tarafından yönetilen Kölboyu Medresesinde başlamışlardır. Genç yaşta yeni fikirlerle tanışan bu iki öğrenci, daha sonra, modern okullarda Türk kökenli Rusça öğretmenler yetiştirmek amacıyla 1872'de kurulan Rus-Türk Öğretmen Okuluna girmişlerdir. Daha öğrencilik yıllarında, Rus romancılara karşı tutkulu bir ilgi besleyen S. Maqsudi, Kazan burjuvazisinden bir yaşamı konu edinen *Maişet* başlıklı bir öykü yazıp 1900'de yayınlamıştır. Bir yıl sonra Öğretmen okulundan mezun olmuştur. S. Maqsudi'nin öykü türündeki ilk denemesi olan bu kitap, sanat bakımından oldukça zayıftır. Yazar, burada daha çok bir ahlakçı ve idealisttir. Zaten, S. Maqsudi anlatı türüne, hatta gerçek anlamda bir edebi faaliyete bir daha hiç girişmemiştir. Öyküsü yayımlandıktan bir yıl sonra Paris'e giderek orada Hukuk eğitimine başlayacaktır.

Ayaz İshaqi'ye (1878-1954) gelince, o da daha Öğretmen okulunda öğrenciyken öyküler yazmıştır. Bu türdeki ilk denemesi olan *İlim Öğrenüde Rahat Gumur* (1898) başlıklı eserinin hiçbir tesiri olmamıştır (Bk. Necip Asri, Şimal edeblerinden Ayaz İshaqi, İstanbul 1911). İkinci öyküsü olan *Kelepüşçi Qız*, okuyucuların dikkatini celbetmeyi başarmıştır. Yazarın ilk dramatik eseri, *Üç Xatın Birlen Turmuş*, 1901'de; bir diğer öyküsü *Bay Ogli* 1903'de yayınlanmıştır. Bu dönem içinde, birkaç öykü ve tiyatro piyesi daha yayınlamıştır.

Acemilik dönemindeki bu eserlerinde, meslektaşı Maqsudi'den daha naif, duygusal ve ahlakçı olan A. İshaqi, öykü ve piyesleriyle bütün toplumun gelenek ve davranışlarını etkilemek isteyen bir yazardır. Bu çerçevede, *Uçrasu* başlıklı eserini belki tek istisna olarak değerlendirmek gerekir. Daha geniş kapsamlı olan *Tilençi Qızı* (1903) başlıklı bir diğer eseri, aslında *Kelepüşçi Qız*'ın geliştirilmiş halidir. Yüksek dozda bir duygusallıktan bu eserde de kurtulamayan yazar, anlatının geniş çerçevesinden istifade ederek, Saadet Abdullah Emirhanoviç ve Mansur gibi bazı ideal tipler yaratmayı başarmıştır. Aynı dönemlerde, İshaqi *İki Yüz Yıldan Soy İnqıraz* başlıklı kurgusal bir eser yayınlamıştır. Oldukça kalın olan bu kitapta, Kazan Tatarlarının davranışlarını şiddetli bir şekilde eleştirerek, bu şekilde davranmaya devam etmeleri halinde, 21. Yüzyılın sonlarına doğru dünya haritasından silinip yok olmalarının kaçınılmaz bir son olacağını dile getirmektedir. Yazar bu eserinde, geçmişe de bir göz atmaktadır; ataları için Türk veya Tatar adını kullanmak yerine, onları

Bulgar olarak adlandırmayı tercih eder. Bu eser, iyi kurgulanmış ve titizce yapılandırılmış bir roman olmaktan çok uzaktır; daha çok politik bir manifesto niteliği taşımaktadır. Yegane değeri de budur.

Bu birkaç edebi denemeden sonra, İshaqi 1903'de İmamlık yapmak üzere köyüne döner. Böylece, edebiyat kariyerinin ilk dönemi (1900-1903) sona erecektir.

Tatar edebiyatının bu ilk döneminde belli bir tatınırlık elde etmiş olan birkaç yazardan daha bahsetmek gerekir.

Fatih Kerimi (1871-1945) eğitiminin bir kısmını, İstanbul Mülkiye Mektebinin Lise bölümünde (*İdadi*) görmüştür. Fransızca'yı bu şehirde, Rusçayı ise ülkesinde öğrenmiştir. Kısa süre sonra, 2. Abdülhamid döneminde Osmanlı başkentinde eğitim görme fırsatı bulan Kazan Tatar gençleri arasında ön plana çıkmış, çok geçmeden değerli bir yayıncı ve öykü yazarı olmuştur. 1900 yılında St. Petersburg'da yayınlanan ilk öyküsü *Cihangir Mahdum*'dan sonra, 1903'de, *Şekird Bilen İstudent*, hemen peşinden ise üçüncü öyküsü olan *Salih Babaynuş Üyleniwi* eserlerini yayınlanmıştır. Komik yanlarıyla okuyucuyu güldüren bu öyküler, farklı sosyal sorunlara parmak basarak ve diğer taraftan eski okul ve medreselerin modası geçmiş eğitim ve öğretim yöntemlerini eleştirerek aynı zamanda okuru düşünmeye sevk etmektedir.

Kerimi ayrıca gezi yazıları kaleme almıştır. İstanbul Türkçesinde yazdığı *Avrupa'ya Seyahat* başlıklı kitabı, Türkiye'de olduğu gibi Kazan'da da olumlu bir okuyucu kitlesi bulmuştur. Tercüman gazetesinin yıl dönümü vesilesiyle yazdığı *Kırım'a Seyahat* başlıklı kitabı da ilginçtir. Bu gezi yazılarında da, sadece gözlemlerini anlatmakla yetinmeyip, aynı zamanda Türk halkına ilişkin çeşitli sosyal problemlere değinmek, kendi düşüncelerini ve eleştirilerini sergilemek için bunu bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Kerimi'nin yayıncılık becerisi yazarlığından daha iyidir.

Bir Kazan esnafının oğlu olan Ali Asgar Kemal (1879-1933), 20. Yüzyılın başlarında Alimcan Barudi'nin medresesinde öğrencidir. Özel dersler alarak Rusça öğrenmiştir. Gizlice Kazan'da Rus tiyatrosu gösterilerine gidip, İstanbul'da yayınlanmış dramatik eserleri okumuştur. Böylece edindiği tiyatro zevki, onu tiyatro piyesleri yazmaya ve yabancı tiyatro eserlerini Kazan Tatarcasına çevirmeye sevk etmiştir. Çeviri faaliyetleri, ünlü Türk yazarı Namık Kemal'in *Zavallı Çocuq* adlı eseri ve Ahmet Vefiq Paşa tarafından uyarlanan Molière'in komedilerinin çevirisi ile başlamıştır. Kendi dramatik eserlerini daha sonraları yazmıştır. *Bahıtsız Yigit* (1900) başlıklı ilk piyesini, *Üç Bedbaht* (1903) adlı eseri takip etmiştir. Bu iki eseri dram türündedir. 1905 Devriminden sonra, komik türünde eserler yazmaya başlayacaktır.

Tatar edebiyatının birinci dönemini bitirmeden önce, iki öykü yazarının daha adını anmak gerekir: Zakir Hadi (1863-1932) ve Yarullah el-Veli. Bu iki yazar

da, eserlerinde, muhafazakarlık ve çağdaşlık arasındaki çatışmaya ilişkin temaları işlemiştir.

2. İkinci Dönem: 1905-1917

Qayyum Nasırı, daha ilk Almanasını yayınlamaya başladığında (1870-1871), Tatarca bir gazete yayınlamayı planlamaktadır; bunu Almanasının ilk sayısından öğrenmekteyiz. Gerçekten, 20 yüzyıla girerken, Kazan Tatar dilinde yayınlanan gazete veya dergi gibi hiçbir süreli yayın yoktur. Bununla birlikte, entelektüel yaşam gelişip kültürel akımlar önem kazandıkça, Kuzey Türklerinde süreli yayın ihtiyacı kendini daha fazla hissettirmeye başlamıştır. Diğer taraftan, artık gazete veya dergilere katkı sunabilecek yeterli sayıda Tatar entelektüeli mevcuttur. Süreli bir yayının olmayışı onları bu eksikliği belli oranda giderecek bir yola başvurmaya itmiştir: düzenli olarak sayılı broşürler yayımlamak. Örneğin, Abdürreşid İbrahim (ölüm 1944) tarafından 1902-1903 yılları arasında Petersburg'ta *Mirat* genel adıyla yayınlanan broşürler, süreli yayına benzer bir özellik taşımaktadır. Kısa aralıklarla yayınlanan bu tür broşürler, Nasırı'nin yayınladığı Almanaktan daha çok kitlelerin ihtiyacını karşılamıştır. 1905'de Birinci Rus Devrimi meydana geldiği sırada, süreli yayına ilişkin durum bu şekildedir. Bu devrimin en önemli ve olumlu sonuçlarından biri, Kazan Tatarlarına süreli yayın yapma imkanı vermiş olmasıdır.

İlk Tatarca gazete, 24 Kasım 1905'de Qazan'da yayına başlayan *Qazan Muhbiri*'dir. Gazetenin sorumlusu ve redaktörü, Avukat Seyitgerye Alkin olmasına karşın, gerçek anlamda yürütücüsü Yayın Müdürü olan Yusuf Aqçura'dır (1876-1933). Aynı yılın sonlarına doğru, yukarıda bahsedilen Abdürreşid İbrahim tarafından *Ülfet* adında Kazan Tatarcasında bir ikinci gazete yayın hayatına başlamıştır. Bir sonraki yıl daha verimli olmuştur: beşi Kazan'da, üçü sırasıyla Ufa, Uralsk ve Orenburg'ta olmak üzere, 1906'da Rusya'nın farklı şehirlerinde Türk dilinde yayınlanan toplamda on dört gazete vardır. 1907'de başka gazeteler gün yüzüne çıkmış, o yıl sadece Kazan'da yayınlanan gazete sayısı yediyi bulmuştur. 1907'de başka yayınlar ortaya çıkmıştır. Bu dönem içinde bütün Rusya'da Türk dilinde yayınlanan gazete sayısı otuz bire yükselmiştir. Ancak, birkaçı politik nedenlerden olmak üzere, birçoğu maddi imkansızlıklar yüzünden çok kısa süreliğine hayatta kalabilmiştir. Böylece, 1907 yılının sonlarına doğru, eskiden beri yayınlanmakta olan *Tercüman*'ı saymazsak, sadece on dört gazete kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu sayı daha da azalmıştır: bu dönemde Kazan'da sadece bir (*Yulduz*), Orenburg'da bir (*Vaqıt*) ve Asrakhan'da bir (*İdil*) gazete çıkmaktadır. Kazan'da yayınlanan *Quyaş* ve Ufa'da yayınlanan *Turmuş* gazeteleri, Devrimin kargaşasında ortaya çıkan gazetelerden değildir; bunlar suya sabuna dokunmayan ve çok daha geç dönemde, ilki 1912'de, ikincisi ise 1913'de, yayına başlayan süreli yayınlardır.

Ayrıca, 1906'da Kazan Tatarcasında yedi dergi yayına başlamıştır.

Gazetelerin siyasi görüşlerine bakılacak olursa, sosyalist eğilimli *Taş Yıldızı* ve *Ural*'ı bir kenara koyarsak, bu gazetelerden hiçbirinin herhangi bir siyasi partinin organı veya belli bir sosyal sınıfın temsilcisi olduğu söylenemez. Bunların çoğunluğu, “milli” gazete olduğunu ilan etmektedir. Bununla birlikte, gazetelerin çoğu, 1905 Devrimi sonrasında kurulan Müslüman Birliği Partisinin programını, bu siyasal örgütün kapatılmasına kadar desteklemekten çekinmemiştir.

1905 Birinci Rus Devrimi, Kazan Tatar edebiyatında bir öncekinden çok daha verimli yeni bir çığır açarak çeşitli edebi türlerin alabildiğine gelişmesinin önünü açmıştır. Gerçekten, öykü yazarı, tiyatro yazarı ve tarihçi çok sayıda yeni isim eskilere katılmış; eskilerin etkinlikleri ise yeni bir hız kazanarak devam etmiştir.

Çağdaş yaşam anlayışı ve ilerici fikirlere sahip genç medrese öğrencileri, 1905 Devriminden hemen sonra *Islah* adında bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyet üyeleri, her şeyden önce, medreselerin modası geçmiş eğitim yöntemlerinin, ders programlarının ve öğretim politikalarının değiştirilmesini talep etmektedir. Bu *Islahçı* grup (Reform yandaşları) içinde iki isim kısa sürede dikkat çekmeye başlamıştır: Fatih Emirhan (1886-1926) ve Alimcan İbrahim (1887-1939).

Fatih Emirhan, muhtemelen 1886 yılında, Müslüman Türklerin yaşadığı Yeni Biste mahallesinde doğmuştur. Bu mahallenin İmamı olan iki oğul babası Zarif Emirhan'ın büyük oğludur. Aynı mahallede bulunan, meşhur Şeyh Alimcan Barudi yönetimindeki yarı modernleşmiş Muhammediye medresinde eğitim görmüştür. Medresedeki ilahiyat ve Arapça dersleriyle yetinmeyip özel Rusça dersleri almış ve Üniversiteye girmek için hazırlanmıştır. Rusçası ilerledikçe, basın ve Rus edebiyatıyla ilgilenmeye başlamıştır. Genç öğrenci, daha 1905 Devrimi öncesinde, dünyada olup bitenlerden ve Batı'daki yeni ideolojik akımlardan haberdardır. Devrim başlayınca, Medrese yönetiminden ortaya çıkan yeni koşullara uygun gerekli reformların yapılmasını talep etmek için kendisi gibi düşünen diğer okul arkadaşlarına katılmıştır. Okuldan sorumlu yöneticilerin olumsuz tutumları karşısında, medreseyi terk ederek Islah Cemiyetini kurmuşlardır.

1906'da, Moskova'da bir çocuk mecmuasının yayın yönetmeniyken iki bacağına meydana gelen felç nedeniyle, Emirhan genç yaşta hareketsiz bir hayata mahkum olmuştur. Ancak bu durum, onun etkin entelektüel faaliyetlerini hiç sekteye uğratamamıştır. Neşesinden, enerjisinden ve hatta mücadele gücünden hiçbir şey kaybetmeden yazarlık kariyerini sürdürmüştür.

Emirhan'ın yazarlık faaliyetleri asıl 1907'den sonra başlar. Kazan'a döndükten sonra, iki yıl önce meslektaşlarıyla birlikte kurmuş olduğu cemiyetin organı olan *El-İslah* adındaki haftalık gazete yayınlamıştır. Gazetenin yayını biraz fazla gecikmiştir. Zira o tarihte, devrimci hareket ilk heyecanından çok şey kaybetmiş, hükümet güçleri ile karşı devrim güçleri kontrolü ele geçirmiştir. Bu küçük gazete etrafında bir araya gelen genç entellektüeller, hükümetin iç politikalarını eleştiremeseler de, Müslüman toplumun köhneleşmiş toplumsal

kurumlarına ve miadı dolmuş arkayık geleneklerine saldırmak ve onları yaftalamak için yeterince özgürlük alanı ve imkanı bulmuşlardır. Ayrıca gazetenin yayın yönetmenliğini üstlenmiş olan Emirhan, toplumsal eleştiri makaleleri, hatta bazen mizahi ve satirik üslupta köşe yazıları da kaleme almıştır. Broşür formatında yayınladığı *Arife Giç Tüşümde* başlıklı kurgusal bir anlatısında, rüyasında dini bir bayramın nasıl milli bir bayrama dönüştüğünü anlatmıştır. Tabii ki yazar, bu hayali milli bayramın bir gün gerçek olmasını arzulamaktadır.

El-Islah gazetesinin ömrü uzun olmamıştır. Gazetenin kapanmasından sonra, Emirhan beş yıl boyunca, her türlü gazetecilik faaliyetinden uzak kalarak sadece edebiyata odaklanmıştır. Bu dönem boyunca, *Hayat*, *Qadirli Minutlar*, *Ortalıqda*, *Fethullah Hazret* gibi birçok öykü ve birkaç piyes yazmıştır. Bu anlatılardaki karakterler genellikle, yatalak olan yazarın oldukça sınırlı olan yakın çevresinde gözlemlediği tipleri temsil etmektedir: bunlar, bazıları Rus devlet okullarında öğrenim görmüş; konuşmalarıyla, hareketleriyle ve yaşam tarzlarıyla otantik “Avrupalı” olma arzusunadaki genç delikanlı ve genç kızlardır. *Fethullah Hazret*, *Ügitlerge Kildi*, *Salihcan Qari* gibi kurgusal anlatılarında, gerici fikirlere sahip Hoca ve Hacılar ile bunlara sağladıkları maddi yardımlarla hala onları desteklemeye devam eden esnaf ve tüccarlar yazarın hiciv oklarının hedefindedir. Emirhan’ın eserlerinde anlatılan karakterler, birbirinden çok farklı iki toplumsal kategoriye mensuptur: geçmişini temsil edenler ve çağdaş döneme mensup olanlar.

Fatih Emirhan, Kazan’da 1912’de yayın hayatına başlayan *Quyaş* gazetesinin yönetiminden sorumlu olmuştur. Ancak hayatının bu döneminde gazetecilik kariyerinde çok başarılı olamamıştır. Bu gazetenin yanında, o dönemdeki birçok süreli yayına edebiyat makaleleri, mizahi köşe yazıları ve farklı konularda kaleme aldığı birkaç incelemeyle katkı sağlamıştır. 1917 Devriminden kısa süre sonra, *Quyaş* gazetesi yayınına son vermiştir.

F. Emirhan’ın 1907’de başlayan yazarlık kariyeri, böylece 1917’de sona ermiştir.

Alimhan İbrahim, 1887’de Ufa şehrinin İsterlitamak yakınlarındaki Sultanmurad köyünde dünyaya gelmiştir. Babası İrfan Hoca, bu köyün imamıdır. İlk öğrenimini bu köyde yaptıktan sonra, karşıt görüşlü bir hocanın yönetimindeki bir medresede eğitimine devam etmek için Orenburg’a gitmiştir. 1905 Devriminin hemen öncesinde, düzen bozucu davranışları ve kışkırtıcı fikirleri nedeniyle medreseden atılmıştır. *Zeki Şekirdniy Medreseden Qovuluvı* başlıklı eserinde bu olaylar anlatılmaktadır. 1907’de *El-Islah* gazetesinde dizi halinde yayınlanan bu yazı, 1912’de kitap halinde basılmıştır. El-Islah döneminden sonra sırasıyla şu öyküleri yayınlamıştır: *Tatar Xatuni Niler Kürmi* (1909), *Yeşler Hayatından Bir Levha* (1910), *Yüz Yıl İlk* (1911), *Deñizde* (1911), *Qart Yalçı* (1912), *Qaraq Molla* (1912),

Yazbaşı (1912), *Tabiat Balaları* (1914), *Yeş Yürekler* (1912, roman), *Kütüçiler* (1913). *Yeş Yürekler*, çağdaş Kazan Tatar edebiyatının ilk gerçek romanıdır.

A. İbrahim, “roman” türünde *Biznin Künler* ve *Qzaq Qızı* başlıklı iki eser daha yayınlamıştır. 1913-1914 yıllarında yazılmış ama siyasi nedenlerle o dönem basılamamış olan bu iki kitap, ancak Sovyet döneminde yayınlanabilmiştir.

A. İbrahim'in eserlerinin, Kazan Tatar edebi dilinin gelişip olgunlaşmasına çok önemli katkıları olmuştur. Yazarı, Kazan'dan oldukça uzakta bir bölge olan Ufa kökenli olduğu için, bu eserlerin dili ve üslubu Ural lehçesine özgü bol miktarda öğeyle bezenmiştir. Bununla birlikte, Kazan Tatarları için öngörülen ortak bir yazı dili ve modern bir edebiyat oluşturma programının dışına asla çıkmamıştır. Bilakis, Nasırı gibi dil bilgisi kaideleri geliştirerek, dilin kuramsal sorunları konusunu sorgulayarak, bu alanda çeşitli eserler yayınlamış ve bu sürece etkin bir biçimde katkı sunmuştur. A. İbrahim, aynı zamanda bir edebiyat eleştirmenidir. Bu alanda çeşitli dergilerde çok sayıda makale yayınlamıştır. 1913'de yayınlanan, Dermend, Said Rami ve Abdullah Tuqay adlı üç Tatar şairin eserleri üzerine çok önemli bir inceleme olan *Tatar Şairleri* başlıklı bir eserin yazarıdır.

Alimcan İbrahim, iki devrim arasındaki dönemde, sadece edebiyat çalışmasına odaklanmıştır. Öyküler ve edebi eleştiri denemeleri yazmış ve eserlerinin çoğunu, Orenburg'da Ramioğulları ve Kazan'da Ahmed Gerey Hasani gibi “kapitalistlerin” mali desteğiyle yayınlamıştır. O dönemde herhangi bir siyasi faaliyeti olduğu söylemez. 1917 Devrimi gerçekleşince, siyasete de merak sarmış ve devrimci olmuştur. “Solculuk” eğilimi günden güne keskinleşmiş, Devrime ve Komünist rejime ayak uydurmuş ve nihayet bir komüniste dönüşmüştür. Kariyerinin devrim sonrası döneminde iyice siyasete bürünmüş edebi faaliyetlerine daha sonra değinilecektir.

Edebiyat eleştirisi bağlamında, 1911'den 1915'e kadar Orenburg'da özel Hüsyeniye okulunda edebiyat öğretmeni olan Cemal Velidi'ye (ölüm 1927) değinmek gerekir. Bu yıllarda, *Vaqt* gazetesinde, Geley imzalı, edebiyat eleştirisi makaleleri yazmıştır. *Tatar Edebiyyatının Barışı* kitabı, bu gazetenin yayın evi tarafından 1912 yılında basılmıştır. C. Velidi'nin bu eseri, Tatarların edebiyatı ve dili, Mercani ve Nasırı gibi bazı milliyetçi yenilikçilik önderleri üzerine çeşitli konuları ele alan bir dizi deneme incelemelerinden meydana gelmektedir. Bir yıl sonra, Velidi'nin *Milliyyet Meselesi* başlıklı bir başka eseri daha yayınlamıştır. A. Tuqay'ın şiirleri üzerine incelemesi, bu şairin şiir kitabı içerisinde yer almıştır. 1917 Devriminden sonra, Kazan'a gelip yerleşen Velidi, edebi faaliyetlerine daha fazla yoğunlaşmıştır.

Şerif Kemal (1884-1942), hem kullandığı dil ve üslup özellikleri hem de öykülerinde işlediği temalar bakımından bu dönemin yazarlarından farklılık göstermektedir. Cümlelerindeki sözcüklerin ters dizimi ve alışılmadık bir söz dizimi dikkat çekmektedir. Ayrıca dili, çok sayıda Mişer lehçesi özelliği taşımaktadır. Dönemin diğer yazarlarının öykülerinde muhafazakarlık ve çağdaşlık arasındaki çatışma teması baskınken, Şerif Kemal'in öykülerinde işçiler

ve patronlar arasındaki mücadeleden alınmış konular işlenmiştir. Öykülerinin birkaçında, ayrıca, Tatar ailelerinde değişik eğitim sistemlerinin yol açtığı dramatik durumlar betimlenmiştir.

1905 Devrimiyle birlikte, Tatar entellektüellerine birçok etkinlik alanı açılmıştır. Ama sayıları çok az olduğundan belli bir alanda uzmanlaşmaları mümkün olmadığı için, birçoğu faaliyet alanını çoğu zaman değiştirmek zorunda kalmıştır. Bunun en tipik örnekleri, İshaqi, F. Kerimi ve Ali-Asgar Kemal'dir.

İmamlık yapmak için köyüne dönen İshaqi, 1905 Devrimi başlar başlamaz bu işinden ayrılıp siyaset arenasına atılmak için Kazan'ın yolunu tutmuştur. Sosyalist bir gazete olan *Taş Yulduzu*'nın yayını için bir araya gelen bir grup militanla işbirliğine girmiştir. Devrimci Sosyalist Partisine (S. R.) üye olup, hükümet tarafından soruşturmaya uğramış ve tutuklanmıştır. Edebiyat kariyerinin bu döneminde, *Zindan*, *Saldat* gibi birkaç öykü daha yazmıştır. Bu anlatılarında, daha önceki eserlerinde olduğu gibi bir ahlakçı değil, artık bir devrimcidir. Ülkede devrimci hareket sakinleşince kendisi için her türlü siyasi faaliyet imkansız hale geldikten sonra, İshaqi gerçek anlamda edebiyat uğraşına yeniden dönmüştür. En ilginç öykü ve piyesleri bu dönemde kaleme alınıp yayınlanmıştır. Kariyerinin bu döneminde ne ahlakçı ne de devrimcidir; hayatı olduğu gibi betimleme misyonu olan gerçekçi bir öykücüdür. Dili ve üslubu bu dönemde yazdığı eserlerde oldukça gelişmiştir. Öykülerinden *Molla Babay*, *Turmuş bu bu?*, *Sünnetçi Babay*, *Üstazbike*; komedilerinden *Qıyamet*, *Cemiyet*, *Aldım-birdim*; dramlarından *Muallim*, *Muallime* eserlerinin adı verilebilir.

1917 Devriminden sonra, İshaqi artık sosyalist değildir; bundan böyle, toplumsal ve politik sorunlarla meşgul olan milliyetçi bir gazeteci olmuştur. Rusya'dan uzakta geçirdiği siyasi sürgün yıllarında, öykücülük alanında yeteneklerini hatırlayarak birkaç öykü ve piyes yazmıştır. Ama bu eserlerinde siyasi eğilim ön plandadır.

Fatih Kerimi, 1905 Devriminin daha ikinci yılından itibaren gazeteciliğe yönelmiştir. 1906 yılından beri Orenburg'da yayımlanan *Vaqt* gazetesinin baş editörlüğünü yaptığı sırada, birkaç kısa öykü ve okul kitapları yazmış, yabancı dillerden birkaç eser çevirmiş olsa da, gazetecilik ana etkinliği olarak hep kalmış ve aslen en iyi olduğu alan yayıncılık olmuştur. Bolşevik Devriminden sonra, Kerimi Rusya'yı terk etmemiştir. Gazetesinin yayını durmuştur. Kendi rızasıyla yeni rejime uyum sağlamış; Orenburg'tan Moskova'ya gelerek Sovyet basın kurumlarından birinde görevlendirilmiştir.

Ali-Asgar Kemal'de, 1905 Devriminden sonra, Kazan'da yayınlanan çeşitli gazetelerde belli bir süre görev almıştır. Bu gazeteler birbiri peşi sıra yayınlarına son verince, A. Kemali faaliyetlerini tiyatro alanına taşımıştır. Abdullah Qarıyev öncülüğünde *Seyyar Truppa* adında bir tiyatro ekibinin kurulması, onu bu yönde çok cesaretlendirmiştir. 1905 öncesi, dramlar

yazmıştır. Ama edebi yaratıcılık döneminin bu ikinci evresinde, daha çok komedi türünde üstün yetenek sergilemiştir. Oyunlarından *Birinçi Tiyatr*, *Bülek Üçün*, *Kündeş*, *Üylendim-nik Üylendim*, *Kayniş*, *Bizniş Şeherniş Sirleri*, uzun yıllar boyunca çok sayıda tiyatrodan sahnelenmiştir. A. Kemali, ayrıca, Rusça'dan ve Osmanlıca'dan drama türünde eserler çevirmiştir.

Tiyatro sanatına ayrılan bu paragrafı, tiyatrocunun Kerim Tinçura'dan (1887-1947) bahsetmeden sonlandırmak doğru olmaz. 1905 Devrimi meydana geldiğinde, Kazan'da Alimcan Barudi'nin medresesinde genç bir öğrencidir. Tinçura'nın edebiyat kariyeri, Kazan'da yayınlanan *Añ* dergisinde yayınladığı öyküleriyle, İkinci Devrimin arifesinde, 1915-1916 yıllarında, başlamıştır. Öykü alanında iyi bir gelecek vadederken, daha sonraları drama türüne yönelmiştir. 1907 Devrimi sırasında, daha çok yoğunlaştığı bu türdeki faaliyetlerine Sovyet döneminde de devam etmiştir.

Daha önce adı anılan Rizaeddin Fahreddinoglu, 1905 Devrimi sonrası, (1906'da) *Vaqıt* gazetesinde göreve davet edilince Orenburg'a gidip yerleşmek için Din İşleri Konseyi üyeliği görevinden istifa etmiştir. *Vaqıt* gazetesi için belli bir süre çalıştıktan sonra, bu gazetenin radaktörleri tarafından yayınlanan *Şura* dergisinde yazmaya başlamıştır. Fahreddinoglu burada, *Meşhur Kimseler ve Ulug Hadiseler* başlığıyla, Türk-Tatar tarihi üzerine geniş bilgiler içeren bir biyografi dizisi yazmıştır. Ayrıca, İslam'ın büyük düşünürleri üzerine, bazıları yayınlanmış olan birçok biyografi kaleme almıştır. Yayınlananlar arasında, Osmanlı Türk yazarı Ahmed Mithad hakkında yazdığı bir eser de vardır.

1917 Devriminden sonra, R. Fahreddinoglu Din İşleri Konseyi üyeliği görevine dönmüş ve daha sonra bu konseyin başkanı olmuştur. 14 Nisan 1936'da vefat etmiştir.

1905 Devriminden çok daha öncelerinde, *Türki til'*in Kazan Tatar entellektüelleri içerisinde hakim olduğu dönemde, Kazan ve Ural Türklerinde hiç şiirin olmadığı söylenemez. Bu dönemde, bazı şahsiyetler için yazılmış övgü veya ağıt türünde *kasideler* vardır. Hepsinde geleneksel biçim ve ölçü kullanılmıştır. Bu eserlerin bazılarında gerçek bir şiirsel ruh vardır. 19. Yüzyılın sonlarına doğru, dilin görece sadeliğinin bir özellik olduğu çağdaş şiirin öncüleri olarak iki ismi zikretmek gerekir: Aqmolla (1831-1895) ve onun öğrencisi Mecid Gafuri (1880-1934).

1905 Devrimiyle birlikte, şiir sanatında yeni yetenekler peyda olmuştur. Bu yeni kuşak şairlerin başında Abdullah Tuqay (1886-1913) gelmektedir. Kazan yakınlarında bulunan Kuşlanç köyünün imamının oğlu olan Tuqay, çok genç yaşta anne ve babasını kaybetmiştir. Yabancılar tarafından evlatlık alındığı için bir süre evler arasında mekik dokuduktan sonra, ailelerden biri onu Uralsk'daki diğer bir ailenin evine götürmüştü ve burada medreselerden birine kabul edilmiştir. Öğrencilik yıllarında, klasik Türk şiirine ilgi duyarak çok sayıda şiir ezberlemiş ve kısa süre sonra okuduğu şiirleri taklit ederek şiirler yazmaya başlamıştır. Dil ve üslub olarak eski olmalarına karşın, genellikle güncel olayları konu alan

temalarının yeni olması nedeniyle bu şiirler ilgi çekmiştir. Çok geçmeden geniş kitlelere yayılan bir üne sahip olmuştur.

1907'de Kazan'a geliştinden sonra, Doğu klasik şiir tarzını, biçimini ve dilini terk ederek, Puşkin, Lermontov, Shakespeare, Byron gibi Rus ve Batılı şairlerin izinden gidip çağdaş edebi Tatar dilinde kendi şiirlerini yazmaya başlamıştır. Şairin çok kısa yaşamının belli başlı eserlerini yazdığı son altı yılı Kazan'da geçmiştir. İdil-Kazan Türkçesine dayanan yeni şiir dili, başka şairlere model olan Tuqay'ın eserlerinde, gelişme imkanı bulmuştur. Tuqay çok çeşitli konularda yazmıştır: lirik şiirler dışında, mizahi ve satirik eserler ile okul ve çocuklar için şiirler de bırakmıştır. 1908-1911 yılları arasında, sadece Rus İmparatorluğunun geniş topraklarının hemen hemen her yanına yayılmış olan Kazan Tatarları nezdinde değil, ayrıca Kırım, Kafkasya, Türkistan ve hatta Türkiye Türkleri arasında da Tuqay büyük bir üne kavuşmuştur.

Uralsk'da yaşadığı dönemde yazdığı şiirlerde, Tuqay tüm dünyadaki Müslümanların ortak sorunu olan istikrarsızlık ve gericiliği eleştirmektedir. 1907'den sonra daha çok milliyetçi amaçlara hizmet etmeye başlamış ve Tatar halkının çektiği sıkıntı ve çileleri konu edinmiştir.

Tuqay, zayıf ve hastalıklı bir fiziği olan bir kişidir. Verem hastalığına yakalanmıştır. Son şiirlerindeki üzgün ve karamsar hava belki de yakın zamanda öleceğini bilmesiyle ilgilidir. Dış dünyanın sorunlarıyla kederlenmek yerine kendi iç dünyasıyla meşgul olmuştur. Nisan 1913'de 27 yaşındayken vefat etmiştir.

Tuqay'ın yayınladığı şiirler, oldukça kalın bir cilt oluşturmaktadır. Eserinin neredeyse yarısı, çeviri ve taklitden ibarettir. Ancak, çevirileri öyle mükemmel ve orijinaldir ki bunları başka şairlerden esinlenerek yazılmış yeni eserler gibi kabul etmek daha doğru olacaktır. *Şurale* (1907), ve *Piçen Bazarı* ile *Altın Eteç* ve *Miyav Bike* (Rusçadan çeviri) hariç, Tuqay'ın şiirleri kısadır.

Dermend mahlaslı Zakir Rami (1859-1921) ve Said Rami (1880-1926), Tuqay'dan farklı bir yol izleyen iki şairdir. Dermend yazmaya çok daha önceleri başlamış ama şiirleri ancak 1905 Devriminden sonra yayınlanabilmiştir. Evrensel hümanist felsefe fikirleriyle ilgilenen, karamsar bir lirizmden beslenen romantik bir şairdir. Tuqay'ın aksine, güncel sorunlarla ilgilenmez. Daha geniş ve daha değişken bir hayal gücüne sahiptir. Çok az sayıda şiir yazmış olmakla birlikte, bu şiirleri mükemmeldir.

Said Rami, ilk şiirlerinde, Tanrı, kanun, din, inanç tanımayan isyankar bir anarşisttir; ancak sonraki eserlerinde, Allah'ın bağışlayıcılığında ve dinin huzur veren gölgesinde sığınak arayan tamamen boyun eğmiş alçakgönüllü bir hizmetkar imajı çizmektedir. İki devrim arasındaki dönemde çok az sayıda

eser yazmıştır. Tuqay'ın aksine, Tatar edebi dilinin gelişimine büyük bir hizmeti olmamıştır.

Bu üç şair üzerine *Tatar Şairleri* (1913) başlıklı bir inceleme yazan edebiyat eleştirmeni Alimcan İbrahim, şiirdeki yetekleri bakımından ilk sıraya Said Rami'yi, ikinci sıraya Derdmend'i, üçüncü sıraya ise Tuqay'ı yerleştirmektedir. Ama bu değerlendirmeye, Cemal Velidi dahil olmak üzere, bazı eleştirmenler itiraz etmiştir.

Dil ve üslub bakımından Tuqay'ın yolunu izleyen şairler arasında Necip Dumavi (1883-1933), Mir-Aziz Uqması (1884-1947), Şeyhzade Babiç (1895-1919), Said Sünçele, Naqi İsenbet (doğum 1889), Zarif Beşiri, Fethi Burnaş (doğum 1898) ve Ahnef Tanatar'ı zikretmek gerekir. Sünçele ayrıca Schiller'in ve Heine'in şiirlerini de çevirmiştir.

Çok sayıda tarihi eser yazmış olsa da aslında bir ilahiyatçı olan Mercani'den yukarıda bahsedilmişti. Ancak dini konulardaki bu eserleri Arapça yazılmıştır. Bununla birlikte, yeni görüşleri dikkat çekmiş ve tartışma konusu olmuştur. Mercani'ni taraftarları arasında yer alan R. Fahreddinoglu, ilahiyat konularını içeren Tatarca eserler yazmıştır.

Dönemin ilahiyatçıları arasında Musa Carullah-Bigi'ye de yer vermek gerekir. İlk başlarda Arapça yazan Carullah-Bigi'nin Tatarca olan son eserleri, dönemin yazarlarının kullandığı dilin kurallarına hiç uymayan çok farklı bir dildedir. Dini görüşleri Fahreddinoglu'nun görüşlerinden çok daha sekterdir. Fahreddinoglu, İslami doktrinini iki kaynağı olan Kuran ve Hadis dogmalarına sadece ahlaki meselelerde başvururken, Carullah yaşamın bütün olaylarında bu dogmaları referans almaktadır.

Diğer bir ilahiyatçı, Ziyaeddin Kemali ise, İslami dogmalar ile modern bilimlere uyuşturma taraftarıdır. Bu bakımdan, Mısırlı düşünür Farid Vagdi'ye yakındır. Carullah ise Camaledin Afgani'ye daha yakındır. Z. Kemali, kendi fikirlerinin taraftarı olacak din adamları yetiştirmek amacıyla, Ufa'da yenilenmiş ve reforme olmuş *Medrese-i Aliyye* adında bir medrese açmıştır. Ama bu okuldan mezun olanlardan birçoğu daha sonra üstadlarının fikirlerini eleştirmiş ve hatta bunlara şiddetle saldırmıştır.

Fikirlerini yayımlarla değil okulda eğitim yoluyla yaymayı tercih eden bir diğer "üstad" Alimcan Barudi'dir (1859-1921). Onun Kazan'daki ünlü Mahmudiyye medresesi, ileride ülkenin düşünsel hayatında önemli bir rol oynayacak çok sayıda gence kapı açmıştır. Barudi teoloji alanında ılımlı ve dikkatli bir alimdir.

Ahmed Hadi Maqsudi (1867-1941), çocuklara ve okullara yönelik din eğitimi alanında yazdığı kitaplarıyla dikkat çekmektedir.

3. Üçüncü Dönem: 1905-1917

1907 Devriminin Şubat Devrimi olarak adlandırılan birinci dönemi yaklaşık sekiz ay sürmüştür. Bu kısa "özgürlük" dönemi, siyasi kargaşanın ve her türlü

görüştürülen süreli veya süreli olmayan yayınların başdöndürücü bir şekilde çoğaldığı çalkantılı bir süreç olmuştur. Bu dönem için, “politik edebiyatta” bolluk nitelmesi yapılabilir.

Sovyetlerin kurulmasından hemen sonra, iç savaş patlak verince, üç yıl boyunca hiç kimsenin gerçek anlamda edebiyatla uğraşmaya fırsatı olmamıştır. Edebi faaliyetler, ancak Bolşeviklerin Sosyalist, Monarşist ve diğer rakipleri karşısında kazandıkları zaferden sonra siyasi tutkuların nisbeten yatışması sonrasında normal akışına kavuşabilmiştir. Bir önceki dönemde belirleyici şahsiyetler olarak yukarıda zikredilen birçok yazar, Sovyet döneminde de edebiyat etkinliklerine devam etmişlerdir. Öncelikle bu yazarlara yer vermek gerekir.

Ali Asgar Kemal, Sovyet rejimine uyum sağlamayı bilmiştir. “İşçi kahramanı” olarak ilan edilmiştir. Kariyerinin bu son döneminde yazdığı eserleri şunlardır: *Xafızalam İrkam* (1929), *Öç Tormiş* (1933) ve *Küzsez Masterlar*.

Kerim Tinçura, üretken bir oyun yazarıdır ve 1917 Devriminden sonra da Tiyatro eserleri üretmeye devam etmiştir. Siyasetten uzak ve hatta rejimin kurallarına uyan biri olmasına karşın, her zaman yönetime hoş görünmeyi ve soruşturmalardan kaçınmayı becerememiştir.

Alimcan İbrahim ve Cemaleddin Velidi, Sovyet döneminde faal kalan diğer iki yazardır. İlki, Komünist Partisine üye olup yeni rejimle tamamen uyum içinde olmuş, diğeri ise tarafsız kalmayı yeğlemiştir. Ama her ikisi de soruşturmalardan kurtulamamıştır. İlki 1939’da, diğeri 1927’de hapiste ölmüştür.

Şimdi de Tatar edebiyatının son dönemindeki birkaç yeni isme değinelim.

Mir Haydar Feyzi (1891-1928), Devrimin hemen öncesinde, 1913’te, *Avul Bayramı* başlıklı bir piyes yazmıştır. Sahnelenen bu oyun başarılı olmuştur. Bu oyunda, kırsal hayat ve gelenekçi muhafazakar yaşlılar ile modernlik yanlısı gençler arasındaki çatışma başarıyla betimlenmiştir. *Aliyye Banu* adlı diğer oyununda, bir tarafta fakir ve orta sınıf mülk sahipleri diğeri tarafta büyük toprak sahipleri olmak üzere iki farklı sosyal sınıftan gençler arasındaki ekonomik eşitsizlik ele alınmaktadır. Bir köyün sakinleri arasındaki düşünsel çatışmanın bir tiyatro eserine uyarlanması M. Feyzi’nin getirdiği bir yeniktir. O zamana kadar, bu tür temaları işleyen yazarlar kentlilerin yaşamından esinlenmektedir. M. Feyzi, ayrıca, Tatar tiyatrosunda ilk defa köylü müzikleri, şarkıları ve danslarına sahnede yer vermiştir. *Aliyye Banu*, yıllarca sahnelerde kalan ve başarı rekorları kıran Tatar oyunlarından biridir.

Tatar edebiyatının ikinci dönemi kapsamında, yukarıda ele alınan şairlerden 1917 Devriminden sonra uzun süre hayatta kalamamış tek yazar, 1921’de vefat eden Derdmend’dir. Said Rami’nin bu döneme ait şiirleri coşku ve edebi değerden yoksundur. Bu dönemde Mecid Gafuri üretken kalmıştır.

Ancak hayatının bu son döneminde yarattığı eserler, sadece yeni rejime övgülerden ibarettir. 1917'den sonra yayınlanan eserleri şunlardır: *Qızıl Bayraq Bayraq* (1917), *Nur* (1919), *Tatar Yegetenä* (1920), *Göllär Baqçasında* (1927), *Min-vatançı* (1932) şiir kitapları; *Qızıl Yulduz* (1926) adlı tiyatro eseri; *Qara Yözär* (1927), *Tormış Basqıçları* (1930), *Şağıyrineñ Altın Prıiskasında* (1931) adlı öyüleri. M. Uqması, Z. Beşiri ve Ş. Babiç, rejimle uyumlu ilişkilerinde Gafuri kadar uzağa gitmemişlerdir. Bu şairlerden ilk ikisinin şiirlerinin baskın özelliğini söylemek zordur. Babiç ise, daha çok sosyal olaylara ve güncel konulara ilgi duyan mizah ve hiciv şairidir. Şiirlerinin bir kısmını Başkurt lehçesinde yazdığı çin, edebiyat eleştirmeni Alimcan İbrahim onu Tatar-Başkurt şairi olarak nitelemektedir (Bkz. Şeyhzade Babiç, *Şiirler Mecmuası*, Kazan 1922). İç savaş zamanında siyasi çatışmalara karışan Babiç, Başkurdistan'da bir çatışma sırasında öldürülmüştür.

Bir önceki dönemde yazmaya başlamış şairlerden olan iki şairden daha bahsetmek gerekir. Yukarıda sadece adları zikredilen Fethi Burnaş ve Naqi İsenbet, epik türünde uzun şiirler yazmayı denemişlerdir. Şiirleri Kazan'da yayınlanan *Añ* dergisinde 1916'da yayınlanmıştır. Bu derginin aynı yıl yayınlanan sayılarında, F. Burnaş'ın *Dolqunlar Arasında*, *Qazaq Qızı*, *Qorqut*, *Yetim Qaldı Bala Gumurga* şiirleri yer almaktadır. Sovyet döneminde *Tahir-Zühra*, *Çeçektän Heykäl*, *Aqqayın*, *İkilenme*, *Tañ Aldında* şiirleri yayınlanmıştır. Naqi İsenbet, *Añ* dergisinde, 1917 Devriminden önce, *Qaçqın* ve *Suqbay* adlı şiirlerini yayınlamıştır. Sovyet döneminde ise birinin adı *Edigä* olan başka şiirler yayınlamıştır.

Kaynaklar

- ASRİ, Necib, *Şimal Ediblerinden Ayaz İshaqi*. İstanbul 1911.
- BADİ, Hoca (Huca Abd al-Badi), *Halıq Ädäbiyyatı*. Kazan 1913.
- , *Halıq Ädäbiyyatı u Maqallar, Tabışmaqlar*. Kazan 1926.
- BATTAL, Abdullah (Taymas) ve Alimcan İBRAHİMOF, *Yaña Ädäbiyyat*. (Antoloji) Kazan 1914.
- , *Qazan Türkleri. Tarihi, Siyasi Görüşler*. İstanbul 1925.
- , *Qazan Türkleri*. "Türk Yılı" içinde. 1928.
- BURNAŞ, Fethi, *A. Tuqay*. (Şiirler; İnceleme ve Biyografi). Kazan 1926.
- ÇAGATAY, Saadet, *Abdülkayyam Nasrı*. "Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi" içinde, X, 3-4, 1952.
- FAHREDDİNOĞLU, Rizaeddin, *Meşhur Xatunlar*. (Ünlü Kadınların Biyografisi). -----, *Asar*. 1900-1905 (11 Fasikül)
- , *Meşhur Kimseler ve Ulug Hadiseler* (Tarihi ve Biyografik notlar dizisi), "Şura" içinde, Orenburg. 1908'den itibaren.
- , *Dini ve İctimai Meseleler*.
- İBRAHİMOF, Alimcan, *Tatar Şairleri: Said Ramiyef, Dermend, A. Tuqay*. Orenburg 1913.

-----, *Şeyhzade Babiç*. (Şiirleri, Biyografisi). Kazan 1922.

-----, *Tatar Mâdâniyyâti Nindi Yol Bilen Baraçak? 1927*.

İbrahimof, Alimcan (Edebiyat kariyerinin 20. Yıldönümü vesilesiyle İbrahimof'un biyografisi ve eserleri ortak kitabı). Kazan 1925.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmet Fuad, *Abdullah Tuqayef*. "Türk Yurdu" içinde, 16 Mayıs 1329(1913).

MERCANİ, Şihabüddin, *Mustafad al-Ahbar fi Ahval-i Qazan va Bulgar*. Vol. I, 1887; Vol. II. (İkinci cilt, Rus işgalinden sonra Kazan ve Ural Türklerinin kültürel yaşamını ele almaktadır).

MUSABİ, B., *Contemporary Tatar Literature*. "The East Turkic Review" içinde, Munich. I (1958), ss. 59-69.

ÖTEKİ, Habib Neccar, *Miftah at-Tavarih*.

Qayyum Nasiri Mecmuası, Ölümünün 20. Yıldönümünde Nasiri hatırasına yayınlanmış ortak kitap. Kazan 1922.

RAHİM, Ali, *A Bibliography pf Tatar Studies*. "The East Turkic Review", Munich. II (1959) ss. 96-112.

SADİ, Abdurrahman, *Tatar Âdâbiyyatı Tarihi*. Kazan 1926.

-----, *Qavaid-i Âdâbiyyâ*. 1911.

-----, *Âdâbiyyat Usulleri*. 1912.

-----, *Âdâbiyyat Muallimi*. 1913.

-----, *Til, Âdâbiyyat, Yazı hâm Alarnıñ Tarihi Üsülleri*. 1926.

ŞEREF, Alimcan, *Rusya SSFR de Türk Kabilelerini Etnografyası*.

-----, Sovyetler Birliğinin İktisadi Bakımdan Bölgeleşmesi ve Milli-etnografik Cihet.

-----, Tatarlar, Bakurtlar.

Tatar Poaziyase Antologiyase, Kazan 1956. 916ff. (Biyografi ve 96 Şiir Metinleri).

TOGAY, Muharrem Feyzi, *Müverrih Şihabeddin Mercani*. "Türk Amacı" içinde, Birinci yıl, No:8, İstanbul 1943.

TUQAY, Abdullah, *Şiirler Mecmuası* (Şiir ve eserleri üzerine C. Velidi'nin incelemesiyle). Kazan 1915.

UBAYDULLAH, Aziz, *Tatar Tarihi*. Kazan 1925.

-----, *Tatarlarda Sınıflar Tarihi*. Kazan 1925.

-----, ve Ali RAHİM, *Tatar Âdâbiyyatı Tarihi*. 4 Cilt. 1924.

Un Yıl Eçindä Tatar Matur Âdâbiyyatı (1920-1930). Kazan 1930. 473 s.

VELİDİ, Cemaleddin (VALİDOV), *Tatar Âdâbiyyatınıñ Barıştı*, I. Orenburg 1912.

-----, Очерк истории образованности и литературы волжских татар (Volga Tatarlarının Kültürel ve Edebi Tarihi Üzerine Notlar). Moskova-Leningrad 1923.

-----, Milliyet Meselesi. Orenburg 1913.

-----, *Tatar Tiliniñ Tulı Sözlüğü*. 1. ve 2. Bölümler, Arap Alfabesinin T harfine kadar. 1927.

За 5 лет (Beş yılda). Tataristan Özerk Cumhuriyetinin kuruluşunun 5. Yıldönümü vesilesiyle yayınlanan ortak kitap. Kazan 1925.